

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ З ПОЗИЦІЇ МОЖЛИВОСТЕЙ АКТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДЕЙ СТАРШОГО ВІКУ

CHARACTERISTICS OF THE SOCIAL SPACE OF UKRAINE ON THE POSITION OF POSSIBILITIES OF ACTIVATION OF THE SOCIAL POTENTIAL OF PEOPLE OF THE OLD AGE

У статті здійснюється аналіз соціального простору України. Сучасність характеризується пришвидшенням темпів розвитку, основою якого дедалі більше виступає не промисловий, а людський капітал. Зміщення демографічної структури у сторону збільшення частки людей старшого віку створює необхідність актуалізації потенціалу тих прошарків, що традиційно залишалися уже за межами соціального виробництва – людей старшого віку. Соціальний простір України має специфічні характеристики, обумовлені рядом трансформаційних процесів, що оминули західні суспільства.

Ключові слова: соціальний простір, соціальний потенціал, можливості, ризики, вибір, люди старшого віку.

В статье проводится анализ социального пространства Украины. Современность характеризуется ускорением темпов развития, основой которого все больше выступает не промышленный, а человеческий капитал. Сдвиг демографической структуры в сторону увеличения доли людей старшего возраста создает необходимость актуализации потенци-

ала тех слоев, которые традиционно уже оставались за пределами социального производства – людей старшего возраста. Социальное пространство Украины имеет специфические характеристики, обусловленные рядом трансформационных процессов, которые обошли западные общества.

Ключевые слова: социальное пространство, социальный потенциал, возможности, риски, выбор, люди старшего возраста.

The article analyzes the social space of Ukraine. Modernity is characterized by accelerated pace of development, the basis of which is increasingly the non-industrial, but human capital. The displacement of the demographic structure in the direction of increasing the proportion of older people creates the need to actualize the potential of those layers that traditionally remained beyond the limits of social production – older people. The social space of Ukraine has specific characteristics due to a number of transformational processes that have passed the Western societies.

Key words: social space, social potential, opportunities, risks, choice, elderly people.

УДК 316.43

Кухта М.П.

канд.соц.н., старший викладач кафедри соціології
Київський національний університет культури і мистецтв

Постановка проблеми. Вітчизняні вчені звертають увагу, що тематика конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті як епіцентру досліджень має теми невизначеності, криз, насильства, турбулентності, нерівності. Вони зазначають: «Три поняття у спеціальній літературі залучаються для опису того стану, в який перейшли окремі суспільства і світ у цілому – криза, надзвичайність (emergency), виключеність» [11, с. 10]. Що стосується України, то її соціальний простір виступає вельми цікавим об'єктом дослідження з погляду зазначених тем, оскільки являє собою – на думку одних фахівців – трансформаційне поле, на думку інших – своєрідну «сіру зону» [2].

У той же час, криза, надзвичайність, виключеність та постійні суспільні трансформації пов'язані з поняттями розвитку та відповідними для цього ресурсами. Недарма найчастіше вживаною у науковій та публіцистичній літературі є типологія, що позначає країни як «розвинені» та «країни, що розвиваються». Світ сучасності являє собою своєрідну гонитву

за розвитком – соціальним, економічним тощо. І надважливу роль у ньому відіграють ресурси, можливості їх використання, збереження, примноження. Як наслідок, у глобальному вимірі людство зіткнулося з ресурсною кризою – тож дедалі частіше мова іде не про екстенсивні напрями розвитку шляхом розширення масштабів виробництва (знову ж, чи то матеріального, чи то інформаційного), а про його інтенсифікацію – найперше, максимальне розкриття внутрішнього потенціалу акторів. За таких умов на передні позиції виходять ті резерви суспільства, що раніше порівняно мало використовувалися – насамперед, це люди старшого віку. Почасти це пояснюється тим, що частка останніх у населенні майже усіх розвинених країн світу невпинно збільшується – зі збільшенням тривалості життя та відновних можливостей медицини. Таке збільшення створює настільки суттєве економічне навантаження на молодші вікові групи, котре ігнорувати стає неможливим; почасти – внаслідок уже названої гонитви розвитку (частково описаної ще М. Вебером як явище раціоналізації сучасних суспільств, що, проте, саме

не має раціонального пояснення. Попри те, факт залишається – динаміка розвитку сучасних країн набуває все більших обертів) та нестачею ресурсів для неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, ще Г. Зіммель характеризував соціальний простір як бездієву форму, існуючу лише завдяки енергії діяльності окремих соціальних суб'єктів, а Е. Дюркгейм визначав соціальний простір як певну надіндивідуальну, об'єктивно існуючу реальність, яка пов'язана з усвідомленням індивідуального простору і часу індивідом, і його взаємодіями [13]. У сучасному вимірі найбільш ґрунтовно підійшов до дослідження соціального простору та соціального поля П. Бурдьє [4], запозичивши ці категорії з фізики. Під соціальним простором учений розумів раціонально сконструйовану діаграму; поля взаємодії, де відбувається рух різних видів капіталу (символічного, соціального тощо). Питання про сутнісні характеристики соціального простору також піднімає у своїх працях Є. Ананьєва [1]. Вивченням соціального простору з позицій можливостей державного управління займається О. Котуков [7]. Соціальний простір у більш вузькому розрізі – з погляду становлення ідентичностей особистості – досліджує М. Шакурова [14]. Попри це, немає комплексних досліджень, що стосуються актуалізації можливостей певних груп українського суспільства, тим паче тих груп, ресурсний потенціал яких у розвинених країнах виходить на передній край.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування можливостей використання на теренах соціального простору України соціального потенціалу старшої вікової групи українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. А. Сміт зазначав, що вирішальна роль у виробництві багатства належить живим виробничим силам, а підвищення виробництва насамперед залежить від підвищення вмінь працівників і лише згодом – від покращення машин та інструментів, за допомогою яких вони працюють [10, с. 176]. Г. Беккер та Т. Шульц виділяли такі фактори соціально-економічного прогресу як: покращення здоров'я населення, збільшення тривалості життя, скорочення дитячої смертності, збільшення засобів, призначених для виховання дітей, здатність освіченої частини населення робити більш кваліфіковані та ефективні економічні розрахунки тощо [6].

Людина з її інтелектуальними здібностями стає визначаючим чинником економічного росту. Тому всі вкладення у людину, що здійснюються з метою підвищення кваліфікації, набуття нових знань, вмінь, навичок, збереження здоров'я, розглядаються як інвестиції у людський капітал. Наприклад, за оцінками Всесвітнього банку, всередині 90-х років ХХ ст.

64% світового багатства складав людський капітал, 21% – фізичний капітал, 15% – природні ресурси. А на сьогодні у США, Китаї, Німеччині, Великобританії на частку людських ресурсів припадає 75-80% національного багатства. Саме ефективне використання та розвиток людського потенціалу, вміння забезпечити його максимальну капіталізацію, здатність створювати та правильно використовувати новітні технології стають не лише важливими умовами стійкого розвитку економіки, проте й головними факторами росту соціального благополуччя як людства у цілому, так і жителів окремих країн та регіонів [5].

Реалізується людський потенціал не у по-рожнечі, за якихось ідеальних лабораторних умов, а за обставин та ситуацій, виникнення яких значною мірою визначається властивостями соціального простору, в якому відбувається життєдіяльність акторів. «Соціальний простір являє собою сферу взаємодій соціальних агентів (індивідуальних і колективних), структуровану певним чином за ступенем інтенсивності взаємодії між його окремими елементами, яка виробляє стійкі норми, звичаї, традиції, правила, норми, що детермінують форми взаємодії індивідів усередині нього» [7]. Свій відбиток на організацію соціального простору накладає досягнутий рівень культури, що, за визначенням Е. Тейлора, є складним цілим, що охоплює знання, вірування, мистецтво, моральність, право, звичаї, вміння та навички, набуті людьми як членами суспільства. У сучасному соціокультурному просторі сфери життєдіяльності типологізуються на основі функцій, що забезпечують відтворення суспільства та особистості:

- Організація матеріальних та соціальних основ життєзабезпечення (праця і діяльність, пов'язані зі створенням, набуттям чи споживанням товарів і послуг). На наш погляд, сюди можна віднести можливості для професійної та громадської діяльності, а також матеріальне забезпечення.

- Організація процесів соціалізації (отримання освіти, професійної підготовки, соціальної активності). До цієї сфери, на наш погляд, мають бути включені можливості для отримання освіти, участі в освітніх програмах, можливості до соціальної активності.

- Соціальна комунікація (професійна взаємодія, неформальне спілкування, сімейні відносини, отримання інформації через ЗМІ).

- Відновлення енергетичних затрат (харчування, можливості рекреації, дозвілля) [1].

Характеризуючи умови, властиві для певного способу життя, соціокультурний простір є середовищем взаємодії насамперед надіндивідуальних суб'єктів – соціальних груп, задаючи форми актуалізації їх соціального потенціалу. Формування, розвиток і реалізація соціального

потенціалу соціальної групи здійснюються під впливом трьох взаємозалежних факторів:

– *Фактори першого рівня* – сукупність зовнішніх (по відношенню до когорти) об'єктивних впливів середовища на соціальний потенціал. До таких відносяться: економіко-географічне положення і природно-кліматичні умови місця проживання, його природно-ресурсний і демографічний потенціал, структура і спеціалізація господарства, фінансова забезпеченість, тип (рівень) соціально-економічного розвитку.

– *Фактори другого рівня* – сукупність внутрішніх «факторів особистості», які індивід черпає ззовні (найближче соціальне середовище).

– *Фактори третього рівня* – «інституційні фактори», пов'язані з необхідністю забезпечення відносної стійкості соціальних зв'язків і відносин у суспільстві, втіленої у діяльності основних соціальних інститутів, насамперед інститутів соціалізації: сім'ї, держави, освіти, релігії, армії, права, ЗМІ [3, с. 47].

Для соціокультурного простору сучасної України характерні неоднорідність, фрагментарність, нерівномірність, конфлікти, що у деяких випадках поглинаються соціокультурними просторами, згенерованими іншими історичними суб'єктами (державами, націями тощо). Зовнішні межі соціокультурного простору України стають все більш невизначеними [1, с. 10-11]. Для соціокультурного простору України також типовими є неоднорідність, соціальне розшарування, фрагментарність, нерівномірність, аномійність, стан напруження, конфлікти, що час від часу набирають вигляду відкритого протистояння реальних соціальних груп.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на те, що: «В Україні практично всі охоплені режимом скорочення доступу до споживчих та культурних благ у результаті зниження купівельної спроможності національної валюти, зростання тарифів на послуги та збільшення податків... вступає у силу «індивідуалістичний атомізм» М. Вебера» [11, с. 41]. Тим паче, що, як зазначає Е. Ананьева, зовнішні межі соціокультурного простору України стають все більш невизначеними [1, с. 10-11].

Українське суспільство відчуває вплив загальносвітових тенденцій: «нестабільність життєвої ситуації закономірно продукує нестабільність соціальної ідентичності, складовою якої є соціокультурна та етнокультурна невизначеність» [8], проте воно має й свої чітко окреслені особливості. На даний час воно переживає відносно повільніший процес трансформації цінностей та норм соціальної поведінки, але цей процес охоплює усі рівні – особистісний, груповий та соціетальний.

Таким чином, соціокультурний простір України та можливості використання ресурсів

і актуалізації потенціалу у ньому наділені своєрідністю не лише внаслідок низки трансформацій, що виникли у період та після розпаду Радянського Союзу. Займаючи межове положення між «супергігантами» – Сходом і Заходом та намагаючись віднайти власні ідентичності, українці постають перед великим віялом альтернатив.

Крім того, як зазначають дослідники, для сучасного українського менталітету характерними є ізоляціонізм (недовіра до співгромадян, низька готовність до солідарних дій), помірність мотивації досягнень, що проявляється у низькій амбіційності, конформізмі, патерналізмі, екстернальності (недостатній вірі у свої сили) [8]. У ситуації стабільної нестабільності як в окремих громадян, так і у цілих соціальних груп відсутня чітка оцінка змін, що відбуваються; втрачаються не лише ціннісні орієнтації, але і самі цінності, що визначає непередбачуваність, «парадоксальність» поведінки.

В умовах трансформації українського суспільства також відбуваються активні процеси розмивання традиційних груп суспільства. Натомість постають нові форми міжгрупової інтеграції. Особливості цих процесів обумовлюватимуться новоствореними особливостями соціальної взаємодії. Зокрема, оскільки у суспільстві традиційна класова диференціація уже не так чітко виражена, на передній план виступатимуть інші чинники – в індивідуалізованому суспільстві вище цінуватимуться суб'єкти, що не лише вимагатимуть менших затрат ресурсів для свого розвитку, проте й самі зможуть здійснити внесок у розвиток суспільства внаслідок власної творчості. Отже, класова і групова ідентифікація, що були ознаками свідомості людей раніше, витісняються індивідуальною, або ж внутрішньогруповою. Відповідно, головним чинником диференціації сучасного українського суспільства постають уже не аскриптивні, а ресурсні характеристики індивідів.

Соціокультурний простір України продукує певні загальні зразки до розгортання життя свого активу. Це полягає у наявності і перерозподілі сукупності ресурсів, необхідних для ефективної життєвої реалізації, а також спрямованості суспільного тиску, рамок і обмежень у сторону бажаних форм суспільної інтеграції (консервативної чи інноваційної). Інтеграція шляхом конформізму чи інноваційної діяльності фактично визначатимуть і ступінь соціальної активності людей. «Перебуваючи на перетині традиційної, радянської, модерної і, навіть, якоюсь мірою, постпостмодерної культурних форм, український соціум і кожен його представник зокрема, змушені формувати свої моделі соціальних подій, використовуючи... інтерпретаційні схеми, що поставляють усіма цими смисловими просторами» [8].

Актори змушені розпочинати становлення якостей суб'єктів як власного, так і суспільного життя – маючи змогу обирати соціально продуктивні моделі життєдіяльності, або ж обираючи шлях відчуження. Особливості виборів та особливості соціального впливу детермінуються як глобальними тенденціями розвитку суспільства, так і конкретними соціокультурними умовами, проте завжди, коли піднімається питання вибору, поряд з ним постає питання ризику, пов'язаного з вибором.

Ризик має прямий стосунок до ресурсів: матеріальних, соціальних, енергетичних. Він проявляється у двох формах: це ризик «не набути» – тобто залишитися на попередніх ресурсних позиціях, або ж «втратити» – понизити власні ресурсні позиції. Отже, вибір та ризик виявляються тісно пов'язаними – у випадку обрання шляху не конформної, а самостійної, інноваційної інтеграції у суспільство, особистість залишається без потенційної підтримки та допомоги, будучи змушеною нести усю відповідальність за наслідки на собі. Підсилення цих моментів відбувається і шляхом загальної глобалізації ризику у світі, та вимог до індивідуалізації кожної людини. Необхідність доводити свою спроможність до самостійного прийняття рішень і непевність та нестача знань для цих акторів у сучасному світі. Віяло можливих альтернатив обмежується суспільством з одного боку, з другого – баченням можливих варіантів розвитку суспільства та власної подальшої затребуваності у ньому. Труднощі розробки та реалізації життєвих планів та стратегій пояснюються необхідністю наявності у людей стратегічного мислення, котре дозволить здійснити стратегічне бачення, приймати стратегічні рішення (на основі осмислення і аналізу ситуації). Відтак, стратегічне мислення базується на розвинених рефлексивних здібностях, навичках. Продукуються певні симулякри – символи, що не знаходять свого відображення у реальному житті. І досягнення, і пошук інших шляхів пов'язані з ризиком. Насамперед, це визначається обмеженими можливостями, що надаються суспільством для вертикальної мобільності.

У різних вікових когортах ризик, крім того, набуває власної специфіки. Молодь, що не має значних власних ресурсних активів здебільшого ризикує «не набуттям» позицій. Люди середнього віку орієнтуються на втримування та підвищення позицій. Останнє, проте, має вже більш поступовий характер. Вони перебувають у найбільш міцних соціальних лещатах. Люди старшого віку постають здебільшого перед ризиком втрат ресурсів – адже зазвичай максима у соціальному та матеріальному добробуті досягається до досягнення пенсійного віку. Надалі цих людей традиційно очікує

поступова втрата ресурсів. Ризик при цьому може каталізувати процеси інволюції, а от потенційне їх примноження перебуває під питанням. Ризик втрати суттєво перевищує можливість надбання – чи то здоров'я, чи фінансів, чи соціальних позицій. Крім того, самі старші люди суттєво більше тяжіють до збереження наявного – вважається, що чим далі з віком, тим дужче переважають консервативні тенденції. Таким чином, старші постають як найменш мобільна соціальна група. Водночас, ці показники у різних країнах відрізняються. Так, у розвинених країнах, де тривалість життя значно довша і історично закріпилися індивідуалістичні тенденції, рівень мобільності населення похилого віку помітно вищий, аніж у країнах, що розвиваються, у тому числі Україні.

Одним із найбільш характерних показників, що вирізняє соціокультурний простір цивілізованих країн, є система пенсійного забезпечення. У різних країнах вона організована різним чином, а подекуди (наприклад, у Лівані) взагалі відсутня. При певних відмінностях у розмірі та джерелах формування система пенсійного забезпечення покликана створити достойні умови для існування тієї частини населення, яка за віком елімінується з виробничих практик, однак за іншими показниками користується рівними правами або навіть має певні пільги.

Надання пенсій, тобто надання гарантій, що людина може припинити працювати у певному віці – відносно недавня ідея. До кінця XIX століття люди працювали близько 60 годин на тиждень і робили це до того моменту, поки були фізично нездатні продовжувати. Після цього турбота про них лягала на плечі сім'ї. Власне, поширений вислів про «принести склянку холодної води у старості» – має саме таке підґрунтя. Тривалий час однією з головних функцій інституту сім'ї була функція турботи про немічних старих. У 1889 році Німеччина стала першою країною, яка запровадила програму соціального страхування, котра покликана була звільнити від бідності й економічної залежності від сім'ї людей похилого віку. На прохання канцлера Німеччини Отто фон Бісмарка, німецький імператор написав до німецького парламенту: «ті, хто є інвалідами з роботи по віку та інвалідності, мають гарантію про турботу від держави» [9]. Спочатку пенсійний вік встановлювався з моменту досягнення 70 років. Згодом у різних країнах він був знижений, подекуди до 60-55 років для чоловіків та жінок. Проте, у зв'язку з постарінням населення та підвищенням економічного навантаження на молодь, цей вік поступово знову збільшується. Доволі істотним є розрізнення так званої «молодої старості» («третього» віку (зазвичай до 75 років)) і «старої старості» (або «четвертого» віку

(після 75 років)). Розрізнення ґрунтується на застосуванні функціонального критерію – можливості для старої людини вести активне і незалежне життя, або набуття потреби у сторонньому догляді. То ж «третій вік» є додатковим ресурсом, що витікає з соціального потенціалу «молодшої когорти» старих, що зберегли здоров'я, уміння та бажання активно діяти. На перепоні до його використання стоять соціальні стереотипи «ми своє відпрацювали», «роки і сили вже не ті» тощо. З іншого боку, на заваді стоїть невміння держави і роботодавців раціонально розпорядитись соціальним потенціалом людей старшого віку відповідно до його особливостей, а також вікові схизми, згідно з якими перевага віддається молодшим.

Справді, у похилому віці починається поступова інволюція можливостей індивіда – фізичних, інтелектуальних та соціальних, але стагнація вказаних потенціалів відбувається за різними алгоритмами. Власне, соціальні можливості – це те, що на відміну від невідворотного спаду можливостей організму, може бути збереженим за певних обставин. Ситуація значно залежить від спроможності держави до покращення становища людей старшого віку – в європейських країнах, зокрема, пенсіонери часто краще матеріально забезпечені, аніж представники інших вікових груп. В Україні становище людей похилого віку відносно гірше, – по-перше, унаслідок триваючої економічної кризи, що торкається усіх суспільних верств, але особливо дошкульно б'є по тих, хто залежний від держави; по-друге, у зв'язку з тенденцією старіння населення: кількість непрацюючих збільшується, тож зменшується виробництво соціальних благ; по-третє, завдяки недолікам успадкованої від СРСР солідарної пенсійної системи.

Осмислення життєвих практик тих представників старшого покоління, що успішно адаптувалися до умов поствиробничого періоду життя й вироблення теоретичних моделей життєвих стратегій, котрі були б ефективними у цей час, що характеризується об'єктивним скороченням життєвої перспективи, виступає, на наш погляд, чи не найактуальнішим завданням і у теоретичному, і у практичному, і у гуманістичному відношенні.

На користь тієї думки, що принаймні чимала частина представників старшої вікової групи здатна бути активніше задіяна у суспільно значущих видах діяльності, свідчать відповіді на запитання моніторингу-2016: «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?» Старше покоління порівняно гірше адаптується до сучасних українських реалій: серед людей старше 60 років найбільший відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися – 55,2%, тоді як серед молоді віком 18-29 років

таку позицію займають 20,5%. Має місце й певна стигматизація: за оцінками респондентів люди старше 60 років віднесені до найменш впливової верстви. На цьому тлі 8,8% активних людей старшого віку виглядають не таким вже мізерним показником, тим паче, що ще 12,6% намагаються віднайти своє місце у сучасному житті. Тобто за даними моніторингу-2016 кожен п'ятий (21,4%) із представників старшої вікової групи або зумів випрацювати ефективну адаптаційну життєву стратегію, або перебуває в активному її пошуку [12].

Адаптаційна активність старшого покоління стимулюється різними чинниками. Насамперед йдеться про рівень задоволеності життям: низьке його значення вказує на необхідність змін обставин життя чи пристосування до них, тобто може виступати одним з факторів соціальної активності. З огляду на це показово, що серед усіх вікових груп найбільш незадоволеними своїм життям виявилися люди старшого віку. На тлі 9,6% молоді віком 18-29 років, зовсім незадоволеної життям, 23,4% зовсім незадоволених життям людей більше ніж 60 років видається загрозливою цифрою [12]. Це при тому, що дана категорія населення уже встигла сягнути вершини можливостей свого життя, перебуваючи на пенсії, володіє більшою мірою свободи і відзначається нижчим рівнем очікувань та обмежень з боку суспільства; повинна уже мати певні статки, надбання, речі тривалого вжитку і не має турбуватися про їх придбання.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що соціокультурний простір України вирізняється високим рівнем інтенсивності, багатогранністю й багатоаспектністю взаємодій, значним динамізмом життєвих колізій. Розглянуті тенденції розвитку сучасного українського суспільства створюють широкі можливості для самоздійснення, самореалізації людини, однак можуть стати значною перешкодою формуванню адекватного образу майбутнього життя. Скованість соціально-економічними бар'єрами та загальна невизначеність подальшого розвитку соціальної структури, зумовлюють складнощі у прогнозуванні майбутнього, котре постає як актуальна необхідність саме на етапі, коли відбувається перехід до реальних соціальних практик. Насиченість соціального життя кризами, змінами та радикальними перетвореннями не дає можливості зорієнтуватися на єдино прийнятні соціальні норми та зразки побудови життя. Відтак, на сучасну особистість лягає підвищений тягар відповідальності за ефективне використання власного потенціалу.

Архітектоніка соціальних проблем власне старшої вікової групи українського суспільства відображає, з одного боку, специфічні вікові особливості, що виникають на завершальному етапі життєвого шляху і є типовими внаслідок

природного процесу старіння і пов'язаної з ним інволюції, з другого, є результатом тих характерних чинників і умов, що властиві українському соціуму за даних конкретно-історичних обставин. Саме у межах континууму даного хронотопу, точніше, виходячи з утвореної на його підґрунті суб'єктивної реальності, індивідуальні актори, що за віковими параметрами належать до вказаної соціально-демографічної групи, формують власні життєві перспективи і обирають ті чи ті життєві стратегії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьева Е. Сущностные характеристики социокультурного пространства. Перспективы, 2015. № 2 (64). С.10-11.
2. Бекешкина И. Украина – в транзите или «серой зоне»? Посткоммунистические трансформации: векторы, направление, содержание / Под ред. Куценко. Харьков: Изд. центр Харьковского национального университета им. Каразина, 2004. С. 354–375.
3. Зубок Ю.А. Социальная интеграция молодежи в условиях нестабильного общества. М.: Социум, 1998. 576 с.
4. Бурдые П. Социология социального пространства: пер. с франц. / отв. ред. перевода Н.А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. 288 с.
5. Коробейников А. Человеческий потенциал как стратегический фактор развития региона. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chelovecheskiy-potentsial-kak-strategicheskiy-faktor-razvitiya-regiona>
6. Корчагин Ю.А. Широкое понятие человеческого капитала. Воронеж: ЦИПЭ, 2009. URL: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=3&page=22>.
7. Котуков А. Соціальний простір як об'єкт державного управління. Теорія та практика державного управління. Вип. 3 (42). С. 4-8. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2013-3/doc/1/08.pdf>.
8. Кухта М.П. Теоретичні передумови конструювання життя сучасною особистістю Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів: колективна монографія / наук. ред. В.В. Танчер. Київ: Вид. центр КНУКІМ, 2017. С. 204-244.
9. Синявская О. Пенсия: реформы и развитие. ПостНаука. 2015. URL: <https://postnauka.ru/faq/41940>.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М.: Ось-89, 1997. Т. 1. 255 с.
11. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / С. Макеєв, С. Оксамитна, А. Домаранська, О. Іванов, Т. Костюченко, Л. Малиш, Т. Марценюк, С. Стукало; за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. К.: НаУКМА, 2017. 180 с.
12. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екоп.н. В.М. Ворона, д.соціол.н. М.О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 550 с.
13. Чернявская О. Социальное пространство. Обзор теоретических интерпретаций. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2008. № 5. С. 329–335.
14. Шакурова М.В. Социокультурное пространство как условие становления социокультурной идентичности личности. URL: <http://www.e-culture.ru/Articles/2007/Shakurova.pdf>.